

*Просалова В. А.,
доктор філологічних наук,
професор кафедри теорії та історії української і світової літератури
Донецького національного університету імені Василя Стуса*

В ОПТИЦІ – ШЕВЧЕНКО: ПОЕТИЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ПОСТАТІ ЧИ СПРОБИ РЕВІЗІЇ

Анотація. У статті з'ясовано, що постать Тараса Шевченка витворювала широке дискусійне поле для діячів української культури, які крізь призму його творчості оцінювали стан літературного розвитку, знаходили в його ліричних шедеврах суголосні мотиви, образи, ідеї. Виявлено спроби літературної ревізії постаті Тараса Шевченка, що були здійснені на початку і наприкінці ХХ століття футуристами та неоавангардистами, яких єднала боротьба з літературним канонем. Проти культу Шевченка активно боролися Михайль Семенко, який напередодні ювілею поета в передмові до збірки «Дерзання» проголосив, що спалює свій «Кобзар», а також Гео Шкурупій, Гео Коляда, Олександр Корж, Євген Яворовський, Віктор Вер, Олекса Влизько та інші футуристи, які ставили за мету деструкцію канону. У постмодерну добу Юрій Андрухович, Віктор Неборак, Олександр Ірванець, Сергій Жадан, Віталій і Дмитро Капранови продовжили традицію боротьби з фетишизацією Тараса Шевченка. Письменники-постмодерністи урізноманітнили форми засвоєння художнього слова класика української літератури: вони, як і футуристи, цитували і трансформували поетові висловлювання, вводили в новий контекст і розвивали його мотиви й образи, вступали в діалог чи полеміку з поетом, осучаснювали його образ, завзято боролися проти його іконізації, дописували і переписували його твори відповідно до потреб нового часу, компонували колажі, пастиші, центони, пародіювали висловлювання попередника, щоб адаптувати їх до вимог нового часу і у гротескному плані відтворити образ класика. На підставі зіставлення творів футуристів і неоавангардистів встановлено, що у творах постмодерністів іронія пронизувала всі рівні художнього тексту, була однією з найхарактерніших ознак літературного дискурсу. Як і футуристи, неоавангардисти здійснювали ревізію Тараса Шевченка, стилістично знижували його образ, вдавалися до епатажу, щоб витворити альтернативну модель творчості – на протипапу літературному канону.

Ключові слова: ревізія твору, пародія, іронія, канон, епатаж, центон, інтертекстуальність.

*Тараса Шевченка розуміємо настільки, наскільки розуміємо
себе – свій час і Україну в ньому.
Іван Дзюба*

Постановка проблеми. В українській літературі не раз виникали спроби ревізії (*лат. revisio – перегляд*) попередників, особливо у кризові, переломні моменти історичного та культурного розвитку, якщо старі ідеї та форми вже гальмували рух, перешкоджали літературному поступу. Ситуація роздоріжжя (в українському випадку – ще й бездоріжжя) призводила до пошуку нових шляхів, що нерідко супроводжувалися не лише переглядом, а й частковим чи повним запереченням ідейно-естетичних принципів попередників.

У літературній боротьбі поколінь нерідко виявлявся вибірковий підхід, спрямований на легалізацію заборонених тем чи форм, зумовлений неприйняттям окремих авторів чи автора. «Літературна боротьба кожної епохи складна; складність ця виявляється з кількох причин, – пояснював Юрій Тинянов. – По-перше, ворожі течії, сягаючи по еволюційній лінії до різних попередників, не завжди ясно усвідомлюють свою спадкоємність і часто, з одного боку, огульно визнають усю попередню літературу, не розрізняючи в ній друзів і ворогів, з іншого боку, нерідко борються зі своїми старшими друзями за подальший розвиток їхніх же форм» [1, с. 23]. За зовнішніми ознаками боротьби може виявлятися розвиток мотивів та образів опонента, прагнення перевершити попередника, задрісти до його слави.

Метою статті є виявити причини, що змусили поетів ХХ століття переглядати канон, виступати проти культу Шевченка в українській літературі. Для досягнення цієї мети зіставимо експліцитно виражені шевченкоборчі інтенції поетів початку та кінця ХХ століття, тобто футуристів і неоавангардистів, у діяльності яких помітні спроби скинути класика з «корабля сучасності».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ревізію творів Шевченка футуристами досліджували Анна Біла, Олег Ільницький, Соломія Павличко, Галина Черниш, Леонід Ушкалов та інші літературознавці. / А вже донедавна творча діяльність цих поетів лишилася поза увагою вчених. / «Шевченкоборчі» спроби неоавангардистів, яких Галина Черниш умовно називає «неофутуристами», побіжно згадані переважно в контексті постмодерного дискурсу, який досліджували Тамара Гундорова, Ніла Зборовська, Роксана Харчук, Марко Павлишин, Людмила Таран. Так, Галина Складенко [2], наприклад, висвітлює образ Шевченка в різних видах мистецтва: літературі, скульптурі, живописі, Галина Жуковська [3] – його інтерпретацію представниками групи «Бу-Ба-Бу». Марина Рябенко обґрунтовує необхідність зіставлення різночасових літературних явищ: «Футуристи початку ХХ століття одними з перших стали на шлях радикального заперечення його іконізації [тобто Шевченка. – В. П.], справедливо вважаючи, що «там, де є культ, там немає мистецтва». Подібний бунт виникає і в кінці ХХ століття в середовищі неоавангардистів. З одного боку, така ситуація свідчить про певну тяглість та відновлення кращих традицій авангарду, з іншого – сигналізує про наявність невирішеної проблеми в українському літературно-культурному просторі...» [4, с. 495]. Огляд досліджень підтверджує, що ця проблема виникла ще на початку минулого століття, однак предметом літературознавчої рефлексії стала лише у ХХІ, що надає цій розвідці особливої актуальності.

Виклад основного матеріалу. У центрі ревізійністичних спроб українських поетів ХХ століття закономірно була ключова для формування нації та літературного канону постать Тараса Шевченка. Проти примітивізації та іконізації Кобзаря на початку минулого століття виступили Михайль Семенко, Гео Шкурупій, Гео Коляда, Олександр Корж, Євген Яворовський, Віктор Вер, Олекса Влизько та інші автори. Так, ще в лютому 1914 року, напередодні 100-річного ювілею поета, коли царський уряд заборонив його відзначати, Михайль Семенко в передмові до крихітної за обсягом збірки «Дерзання», мов новітній Герострат, епатажно заявив: «Я палю свій “Кобзар”», «Шевченко під моїми ногами» [5, с. 4]. Він свідомо звернувся до примітивного читача, щоб вступити з ним у дискусію і переконати у правомірності своїх дій: «А ти вхопивсь за свого «Кобзаря», від якого тхне дьогтем і салом, і думаєш його захистить твоя пошана. Пошана твоя його вбила» [5, с. 4]. Олег Ільницький так прокоментував цю ситуацію: «Конфлікт існує між Семенком і примітивним чоловіком, між ним і *Радюю*. Іншими словами, конфлікт між тими, які розуміють мистецтво, і тими, які його не розуміють. У передмові не заперечується Шевченко, а підтверджується нове мистецтво, виборюється право для його існування. Семенко вважав Шевченка великим поетом, але поетом минулого. Своїм маніфестом він підготував ґрунт для себе – поета сучасності» [6, с. 628]. Сучасники сприйняли висловлювання Михайля Семенка як «порушення спокою», звичайне «зухвальство», замах на Шевченків авторитет. Не визнаючи «заявлені мистецькі ідеї», лідер футуристів боровся проти традиційності та консерватизму. Невипадково на виданні свого «Кобзаря» (1924) він подав автопортрет із цигаркою в руці, щоб таким чином наочно продемонструвати свою європейськість.

Слідом за епатажним лідером футуристів шевченкоборчі спроби продемонстрували представники угруповання «Нова генерація»: Гео Шкурупій («Моя ораторія»), Гео Коляда («Ей ви, не хапайте за манжети тов. Шевченка!»), Олекса Влизько («Заклик до громадської дисципліни»), Олександр Корж («Хоробрий товариш»), Євген Яворовський («До мертвих і живих на Україні і в еміграції суших»), Віктор Вер («Наш!»). Проти «Тараса іконописного!» [7, с. 36] виступив Гео Коляда, проти «ікони в накрохмалених рушниках!» [8, с. 169] – Гео Шкурупій, проти «мітичного батька-божка» [9, с. 18] – Олександр Корж. Останній, по суті, повторив слова лідера футуристів, удаючись до графічного виділення слів чи словосполучень («І я, / і я так само, / одверто / скажу за М.Семенком: / що нині / є / під моїми ногами / Тарас Григорович / Шевченко»). На думку Олега Ільницького, Семенко заперечував «не Шевченка, а те, що з нього зроблено!», маючи на увазі ювілейні свята, фетишизаційні заходи [6, с. 627].

Замах футуристів на авторитет Тараса Шевченка знайшов чимало опонентів, з-поміж них були численні «просвітянські орди», прихильники «вишиваних сорочок і картопляного лущиння», «вусаті міщани», неокласики, «червогони й книгорії», іконописці й дурні, «критики гетьманські, радські, бандитські», представники «емігрантського кодла», тобто всі ті, хто прагнув, на думку футуристів, зробити з Шевченка «національне опудало».

Низку «реабілітаційних» виступів продовжив Едвард Стріха, від імені якого в памфлеті «Без ікон і без трупів!!!» вихвалявся один із представників футуризму: «Це Гео Шку-

рупій/ великий сучасний футурист, /визнаний поки – що лише в 1/6 частині земної кулі – / футурирозопки / розпочав / і по-новому Т.Г. Шевченка / в № 5 (1928) «Нової генерації» / на радість / нашій / інтернаціональній расі / показав» [10, с. 5]. Під іменем Едварда Стріхи в цьому творі виступив сам Михайль Семенко. / Друкуючи надіслані вправним містифікатором Костем Буревієм твори Едварда Стріхи, Михайль Семенко повірив у появу свого нового прихильника. Коли ж розкрилася містифікація, то вирішив продовжити гру і, щоб не наражати себе на кпини з боку колег, які вже відходили від нього, надрукував свій твір під псевдонімом, який належав Костю Буревію/. Новизна інтерпретації образу Шевченка полягала в запереченні усталених штампів, акцентуванні людських рис. «Тарас Шевченко – / співець неволі/ і повстання жорстокого/ вождь./ Тарас Шевченко – / жива людина, / а не легендарний Ісус / Христос [10, с. 5]. Автори памфлетів гостро полемізували з опонентами, вдавалися в боротьбі до антиестетичних засобів, гіперболізації, щоб привернути увагу читачів до проблеми. Войовничо заперечуючи ідейно-естетичні традиції, футуристи вимагали деструкції канону, сподівалися з уламків старого мистецтва створити нове мистецтво майбутнього. Вони наголошували на необхідності сучасного прочитання творів Шевченка, не визнавали примітивного, спрощеного розуміння його спадщини.

Футуристи свято вірили в настання часу колективної творчості, епохи індустрії, утверджували ніцшеанський культ надлюдини, тому Шевченка зображували в характерній для їхнього часу атмосфері, без глянцю і прикрас – як людину, якій властиві захоплення, вади, фобії, нерозбірливість у стосунках із жінками. При цьому подавали його обов'язково не на тлі ідилічних сільських пейзажів, а на тлі урбаністичних деталей, адже заперечували його примітивне сприйняття як селянського поета, такого собі селянського поводиря: «Дотепний богемець, / передовик, / член товариства «Мочиморд» – / Ви тепер / були б опудалом, / як і ми, / для всіх / просвітянських орд!..» [8, с. 169]. Для футуристів Шевченко був насамперед європейцем, тому таке неприйняття і сум викликає в них його портрет у смушевій шапці та кожусі, що зовсім не личить «богемцю», улюбленцю «гранд-дам» і панночок, схильному, як і вони, до епатажних вчинків. Риси, притаманні самим, футуристи проектували на образ Шевченка, щоб будь-якими засобами осучаснити його.

На епатажні заяви футуристів різко відреагували представники різних літературно-естетичних поглядів: Микита Шаповал (Сріблянський), Микола Євшан (Федюшка), Микола Вороний, Яків Савченко, Василь Еллан-Блакитний, Сергій Єфремов. Наприкінці 80-х років спроби футуристів повторили неоавангардисти, які, як і їхні попередники, стали на шлях боротьби з каноном. Юрій Андрухович у провокативному вірші «Вад компану (Короткий курс української літератури)» зараховує українських письменників-класиків до поганої компанії. Акцентуючи на хворобах, людських вадах чи збоченнях, він таким чином створює своєрідний антиканон української літератури і прагне переконати, що ця література могла б бути іншою, якби на її ниві працювали інші митці. Частково з цим можна погодитися, але постає питання про те, чи вижила б тоді нація, якби література не виконувала невластиві їй функції, якби творчо реалізували себе лише «пияки і шланги», «гермафродити».

Характеристики, які Андрухович роздає українським письменникам, розраховані на епатаж, гротескні: «Література могла бути іншою, / казав мій приятель, але дивися, дивися, /

хто це робив! / Виключно живі люди: невдахи, / пристосованці, мученики. / Самі тобі зболені, хворі, скулені, / саме тобі обскубане птаство, / підбите, нелітаюче, бідне [11]. Звідси симптоми страдництва, оплакування недолі в їхніх творах. Для оцінки пізнішого покоління літераторів поет запроваджує національний принцип: «Максим Тадейович – мало що балабол, то ще й поляк. / Бажан – жид, Фітільов – кацап. / Мовчу про Бургардта і Йогансена» [11]. Наостанку, щоб довершити непривабливу картину літературного побуту, Юрій Андрухович згадує про брудні доноси літераторів на собі подібних, їхню готовність змагатися «наввипередки, хто кого швидше здасть».

Епатаж, до якого вдавалися футуристи, через півстоліття відновили у правах неоавангардисти, які скористалися свободою слова, щоб заперечувати будь-які канони. Постмодернізм, як стверджує Юрій Андрухович, «перейнятий майже виключно цитуванням, колажує, монтує, паразитує на текстах попередників; абсолютизує гру заради гри, виключивши поза дискурс живу автентичну оповідь (нарратив), переживань і настроїв» [12, с. 15]. Поети-постмодерністи урізноманітнили форми засвоєння «чужого» слова: вони, як і попередники, цитували і трансформували висловлювання Тараса Шевченка, осучаснювали його образ, боролися проти його фетишизації, вводили в новий контекст його образи, вступали в діалог чи полеміку з поетом, дописували чи переписували твори відповідно до потреб нового часу, на основі чужих слів компонували колажі, пастиші, центони.

Віктор Неборак зі слів Тараса Шевченка, взятих із віршів «Мені тринадцятий минало», «Мені однаково», «Минають дні, минають ночі» та балади «Причинна», скомпонував колаж «Мені тринадцятий рік минав...», приправивши його еротичними деталями, яких не було в жодному з першоджерел: «Мені тринадцятий рік минав, / очима я сидниці пас, / в час незалежних рушень мас / то потопає, то виринає / на різних сценах, влада Рад / вивчала мову, козаки / снували Січчю, брата брат / заокеанський стис таки / в обіймах... [13, с. 49]. Якщо Тарас Шевченко у вірші «Мені тринадцятий минало» відбив враження дитини, яка пасе чужих ягнят, то Віктор Неборак, іронізуючи з ліричного суб'єкта, акцентує на інших його захопленнях. З цією метою він уводить запозичене з арабської мови слово «кайф»:

У кайф комусь іде стриптиз –
мені однаково, мені
однаково, минають дні,
Що далі? Кожному – своє.
Хто вгору дивиться, хто вниз,
хто камінь б'є, хто пиво п'є,
минають ночі, я на дні...
– Та не однаково мені!!! [13, с. 52].

Поет передав не лише мовно-образну тканину віршів, а й ритміко-інтонаційний лад попередника.

Сергій Жадан, як і футуристи, творчість яких він досліджував, акцентує на богемному способі життя Шевченка, вводить його в урбаністичний простір: «Він [тобто Шевченко. – В. П.] йшов врочисто тихим містом / в пивницях пиво пив імлісте / стріляв цигарку в перехожих / такий живий такий несхожий / дівчата парфумами вкриті / просили в нього закурити / їм отвічав не вельми чемно / Тарас Григорович Шевченко» [14, с. 45]. Однією з характерних ознак постмодерністського дискурсу

стало переписування попередників, у цьому випадку – не лише Шевченка, а й Гео Шкурупія як автора «Моєї ораторії».

Різноманітні форми засвоєння Тараса Шевченка демонструє Олександр Ірванець, удаючись до алюзій, ремінісценцій, цитат. Поет намагається зрозуміти непрості життєві перипетії попередника, подумки поспілкуватися з ним. Актуалізацією прізвищ жінок, які мали значний вплив на долю поета, він у «Листі до Т. Г. Шевченка, українського письменника, революціонера й демократа» (1991) викликає низку смакових асоціацій: «Якся вона, Тарасе Григоровичу, / Ця наша жизнь невкусна – / Суцільні тобі Репніни / Та Полусмакови» [15, с. 59]. Смакові асоціації увиразнює форма множини, вжита для того, щоб наголосити на відсутності взаємності: закохана у Шевченка Варвара Репніна, прізвище якої походить від назви овоча «ріпа», не знайшла належного місця в його серці, а Ликера Полусмакова, яка викликає асоціації із чимось неприємним на смак, покинула поета після заручин.

На основі епістол Тараса Шевченка «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм дружнє посланіє» та «До Основ'яненка» Олександр Ірванець вибудовує «Українсько-німецький розмовник» (1999), щоб привернути увагу до залежності українців від чужих думок: «Німець каже: Ви до НАТО? / – До НАТО, до НАТО. / Як не спонсора шукати, / То хоч мецената. / Наша слава кучерява / Не вмере, не поляже. / Або, може, і поляже, / Як вже німець скаже» [15, с. 95]. Уточненням «наша слава кучерява» засуджується схилання співвітчизників перед іноземщиною.

Висновки. Футуристи завзято воювали з іконізацією Шевченка, проте визнавали, що він був геніальним поетом, «хорошим товаришем» (за висловом Олександра Коржа). Десакралізацію Кобзаря продовжили неоавангардисти, які пародіюванням його мотивів і образів знижували образ поета, бо зводили лише до пивної атрибутики, гіпертрофували вади. Використовуючи слова Тараса Шевченка і розраховуючи на те, що читач їх розпізнає, вони підпорядковували їх завданню боротьби не лише з іконізацією, а й класиком. На протипагу канону – вони намагалися створити альтернативну модель творчості.

Література:

1. Тынянов Ю. Архаисты и Пушкин. *Пушкин и его современники* / под ред. В.В. Виноградова. Москва: Наука, 1969. 428 с.
2. Склярченко Г. Інтерпретація творчості Т. Шевченка в українському мистецтві ХХ століття. *Слово і час*. 2014. № 3. С. 90–100.
3. Жуковська Г. Тарас Шевченко в поезії літературної групи «Бу-Ба-Бу». *Шевченкознавчі студії*. 2014. Вип. 18. С. 457–465. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Shs_2014_18_50.
4. Рябченко М. Художня рецепція образу Тараса Шевченка у творах українських авангардистів на початку та в кінці ХХ століття. *Шевченкознавчі студії*. 2014. Вип. 18. С. 494–504. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Shs_2014_18_55.
5. Семенко М. Сам. *Держання. Поезії*. Київ, 1914. С. 4.
6. Льницький О. Шевченко і футуристи. Семенко М. *Вибрані твори* / упор. А. Біла. Київ: Смолоскип, 2010. С. 622–638.
7. Коляда І. Ей ви, не хапайте за манжети тов. Шевченка! *Нова генерація*. 1929. № 1. С. 36–38.
8. Шкурупій Г. Моя ораторія. *Нова генерація*. 1928. № 5. С. 325–328.
9. Корж О. Хоробрий товариш. *Нова генерація*. 1929. № 10. С. 17–20.
10. Стріха Е. Без ікон і без трупів!!! *Нова генерація*. 1928. № 7. С. 5–8.
11. Андрухович Ю. *Vad Company*. URL: <http://maysterni.com/publication.php?id=6995>.

12. Андрухович Ю. Повернення літератури? Повернення деміургів. *Плерома 3'98. Мала українська енциклопедія актуальної літератури*. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1998. 288 с. С. 14–21.
13. Неборак В. Літаюча голова. Вибрані вірші. Київ : А-Ба-Ба-Га-Ла-Ма-Га, 2013. 288 с.
14. Жадан С. Прощання слов'янки. Харків : Фоліо, 2011. 409 с.
15. Ірванець О. Вибране за 33 роки : поезії. Київ, 2013. 176 с.

Prosalova V. In optics – Shevchenko: poetic interpretation of a figure or attempts to review

Summary. The article clarifies that Taras Shevchenko's figure caused a wide discussion among the representatives of the Ukrainian culture who assessed the state of the literary development in the light of his work, found similar motives, images, ideas in his lyrical masterpieces. The attempts of the literary revision of Taras Shevchenko were carried out at the beginning and at the end of the 20th century by futurists and neoavantgardists who combined music with the opposition to the literary canon. Mikhail Semenko announced burning "Kobzar" in the preface to the collection "Dirty" on the eve of the poet's anniversary, other Futurists, such as Geo Shkurny, Geo Kolyada, Alexander Korzh, Yevgeny Yavorovsky, Viktor Ver, Oleksa Vlyzko aimed at destroying the canon, they acted against the cult of Shevchenko. Yuri Andrukhovych,

Victor Neborak, Alexander Irvanets, Sergei Zhadan, Vitaliy and Dmitriy Kapranov continued the tradition of Kobzar's literary interpretation in the post-modern era, as well as the fight against Taras Shevchenko's fetishism. Postmodernist writers have diversified the assimilation forms of the artistic word of the Ukrainian literature classic representative: they, like Futurists, quoted and transformed the poet's statements, introduced into the new context and developed his motives, images, entered the dialogue or controversy with the poet, modernized the image of Kobzar, fought against his iconisation and copied his works according to the needs of a new time, collages, paste, tsentons, they also parodied the words of the predecessor to adapt them to the requirements of the modern time and to reproduce the image of the writer in the grotesque plan. The comparison of the Futurists works with those of the neoavantgardists allows determining that irony pierced all levels of the artistic text in the works of postmodernists, and it was one of the most prominent features of the literary discourse. Neoavantgardists revised the "pre-war" classics, first of all, Taras Shevchenko, stylistically reduced his image, they resorted to the shocking manner for building an alternative model of creativity.

Key words: revision of work, parody, irony, canon, shocking manner, tsenton, intertextuality.